

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ МІЖСОБИСТІСНИХ ВЗАЄМИН ПЕДАГОГІВ ТА ВИХОВАНЦІВ В УМОВАХ ЗАКЛАДІВ ІНТЕРНАТНОГО ТИПУ

У статті проаналізовано психологічні аспекти міжособистісних взаємин педагогів та вихованців закладів інтернатного типу. Зокрема, розглянуто особливості емоційної депривації вихованців шкіл-інтернатів та її вплив на особистісний розвиток дитини. В результаті дослідження встановлено, що в організації міжособистісних взаємин педагогів та вихованців важливою є реалізація опікунсько-виховної функції школи-інтернату. Одним із засобів досягнення цієї функції є емоційно-насичене та прихильне спілкування педагогів з вихованцями державних закладів опіки, що здійснюється у формі суб'єкт-суб'єктних відносин.

Ключові слова: соціальні сироти, емоційна депривація, інституалізація, школа-інтернат, взаємини в системі “педагог-вихованець”.

В статье анализируются психологические аспекты межличностных взаимоотношений педагогов и воспитанников учреждений интернатного типа. Рассматриваются особенности эмоциональной депривации воспитанников школ-интернатов и её влияние на личностное развитие ребёнка. В результате исследования установлено, что в организации межличностных взаимоотношений педагогов и воспитанников важно реализация попечительно-воспитательной функции школы-интерната. Одним из средств достижения этой функции – эмоционально-насыщенное общение педагогов с воспитанниками интернатных учреждений, осуществленное в форме субъект-субъектных взаимоотношений.

Ключевые слова: социальные сироты, эмоциональная депривация, институализация, школа-интернат, взаимоотношения в системе “педагог-воспитанник”.

Постановка проблеми. Вагомою умовою формування гармонійно розвиненої, здорової та життєстійкої особистості є виховання її у родинному середовищі. Функціональна сім'я, де присутні батьківська любов та материнська ніжність, є фундаментом для створення цілісного адекватного Я-образу дитини та підлітка, розвитку навичок ефективних взаємин з дорослими та ровесниками, успішної соціальної адаптації та самоактуалізації особистості.

Турботливе ставлення до дітей та молоді необхідне для розвитку та збереження нації. Однак певний занепад моральних цінностей, зниження духовного рівня частини населення, недостатня увага

суспільства до соціальних проблем сімей, в яких є діти, призвело до поширення в Україні явища соціального сирітства. У мас-медіа та в наукових дослідженнях, присвячених питанням сімейного неблагополуччя, дитячої злочинності, девіантної поведінки, йдеться про зростання цих зловісних явищ. Особливо тривожними симптомами є “помолодження” дитячої злочинності, збільшення кількості дітей, позбавлених природного права на сімейне виховання.

Діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, залишаються однією з найменш психологічно захищених спільнот нашої країни, а сирітське середовище акумулює в собі складні проблеми їх соціального становища та психічного стану. За даними державної статистики, загальна кількість дітей даної категорії становить 103 тис. осіб, із них 31% осіб виховуються в державних закладах інтернатного типу [4].

Варто зазначити, що на сучасному етапі в нашій державі спостерігається тенденція до влаштування осиротілих дітей у різні інституції сімейного виховання (усиновлення, прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу). Це підтверджується розширенням законодавчої бази з проблеми соціального захисту дітей та молоді, реформуванням існуючої інтернатної системи державної опіки і піклування про дітей-сиріт. Проте основним завданням даного процесу, на нашу думку, є не тільки реструктурування існуючих шкіл-інтернатів, зменшення в них кількості дітей та підлітків, а розширення особистого комунікативного простору вихованців за межами інтернату. Адже рання інституалізація дітей (вилучення їх з батьківської родини і влаштування в заклади інтернатного типу) та відсутність досвіду повноцінної сімейної взаємодії призводить до аномального розвитку когнітивної, сенсомоторної та емоційної сфер, сприяє формуванню комплексу особистісної безпорадності, пасивно-очікувальної позиції у більшості сфер життєдіяльності.

Зниженню деструктивного впливу сімейної депривації на розвиток особистості вихованців шкіл-інтернатів, на думку багатьох науковців та практиків, сприятиме емоційно-насичене спілкування із значимими дорослими, якими часто стають педагоги, психологи, соціальні працівники, обслуговуючий персонал закладу інтернатного типу. Знання специфіки формування оптимальних міжособистісних взаємин педагогів та вихованців державних закладів опіки дозволить попередити негативні прояви особистісного розвитку дітей. На актуальності цієї проблеми у своїх наукових дослідженнях неодноразово наголошували Н.Авдеева, І.Артемчук, Л.Виговська, Є.Виноградова, І.Дубровіна, Л.Жедунова, В.Зарецька, І.Зверева, М.Кулеша-Любінець, М.Лісіна,

В.Мухіна, А.Прихожан, К.Стрюк, Н.Толстих, Г.Улдунова, Н.Хаймовська та ін.

Мета повідомлення: здійснити аналіз психологічних особливостей міжособистісних взаємин педагогів та вихованців державних закладів опіки.

Теоретичний аналіз проблеми. На сьогодні існує значна кількість вітчизняних та зарубіжних досліджень, в яких описуються порушення психофізичного розвитку дітей, позбавлених звичайного раннього досвіду виховання у функціональній (гармонійній) сім'ї (І.Артемчук, Л.Артюшкіна, Г.Бевз, М.Боришевський, В.Вінс, Л.Волинець, Дж.Боулбі, Л.Галігузова, У.Денніс, О.Кізь, М.Кондратьєв, Й.Лангмейєр, З.Матейчек, М.Райбл, А.Русская, А.Полянничко та ін.). Основною причиною особливого психічного дизонтогенезу вихованців закладів інтернатного типу є емоційна депривація, яку найгостріше переживають діти немовлячого віку. Результати наукового спостереження М.Райбла свідчать про наявність важких соматичних розладів вже у двомісячних дітей, позбавлених материнської турботи та індивідуальної уваги [4].

Із втратою родинних зв'язків "діти без сім'ї" втрачають почуття безпеки, довіри до найближчих людей, а відтак, до людей загалом. Щоб позбутися недовіри до оточуючих, дитина або починає постійно звинувачувати себе у розлуці з батьками (відокремлення від сім'ї розцінює як покарання за те, що "вона погана"), або звинувачує у всьому батьків, що призводить до підвищеної агресивності та суб'єктивного розриву з сім'єю [10]. Подолання таких тенденцій в умовах закладів інтернатного типу, як показали наші попередні дослідження, стає можливим в процесі науково обґрунтованого професійного спілкування педагогів з вихованцями, співчутливого розуміння та щирого бажання допомогти [9].

Зазначимо, що у дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, до емоційної депривації, пов'язаної з ранньою втратою сімейного виховання, додається депривація, сформована проживанням у закладі інтернатного типу. Адаптивне перебування у практично постійних об'єднаннях у межах однієї школи-інтернату, жорстке планування діяльності дітей та персоналу призводить до обмеженості контактів та певної "обов'язковості" спілкування з тією чи іншою групою ровесників і дорослих [15, с. 31].

З літературних джерел відомо, що регламентований спосіб життя дітей та підлітків у школах-інтернатах, де педагоги більше зорієнтовані на навчально-дисциплінарну модель взаємодії, є основним чинником формування низької самостійності вихованців та звички до покрокового виконання дій, що контролюються

наставником. Виховуючись в таких умовах, діти не засвоюють продуктивних навичок реальної допомоги дорослим, хоча “на словах” у них високий рівень емпатії [1]. В даному контексті важливим напрямком організації міжособистісного спілкування педагогів та вихованців школи-інтернату є культивування у дітей співчуття іншим, розвиток щирості думок та почуттів. Співчуття, співпереживання сприяє становленню особливо цінних моральних якостей особистості, що лежать в основі доброти дитини, активної гуманності, її прагнення поділитися своїми почуттями з іншими людьми. На думку Г. Кюрайг, якщо таким дітям дозволено вільно виражати свої почуття, вони з легкістю зможуть пережити емоційно нову для них ситуацію і сформувати нові прихильності [7, с. 311].

Особливе гуманне та професійне ставлення педагогів до вихованців державних закладів опіки дозволить частково знизити негативний вплив емоційної депривації дітей-сиріт. У зв’язку з цим, польський лікар і педагог Я. Корчак відзначав, що “інтернат для сиріт – це клініка, де зустрічаються різні недомагання душі і тіла при слабкому опорі організму, де важка спадковість заважає, затримує одужання. І якщо інтернат не буде моральним курортом, є загроза, що він стане осередком зарази” [6, с. 114].

Розрізняють три періоди розвитку міжособистісних взаємин дітей-сиріт з дорослими в умовах закладів інтернатного типу. Перший, адаптивний, період, на думку К. Стрюк, характеризується станом розгубленості, безпорадності, невпевненості, дезорієнтації в новій для дитини ситуації. При цьому спостерігається найбільш виражена потреба в спілкуванні з тими дорослими, які першими зустріли дитину в інтернаті. Під час другого періоду відбувається налагодження стосунків дитини з педагогами, що завершується появою потреби у “позаситуативному” спілкуванні. Тому завданням педагогів на цьому етапі є обов’язкове задоволення потреби дитини в спілкуванні спочатку з дорослими, а потім з ровесниками. У третьому періоді дослідниця відзначає відносну стабілізацію спілкування, а сформовані протягом тривалого часу міжособистісні взаємини хоча і видаються благополучними, проте виявляють специфіку [16, с.74-76].

Характерними особливостями міжособистісних взаємин в системі “дитина-дорослий” у закладах інтернатного типу є наявність особливої напруги потреби у спілкуванні. Прагнучи до інтимно-особистісного спілкування з дорослими, вихованці державних закладів опіки водночас відштовхують його, проявляють агресивність та ворожість до дорослих. Вважається, що

причинами такої захисної форми поведінки є невміння дітей взяти на себе відповідальність за процес спілкування, очікування вирішення своїх проблем оточуючими, схильність уникати прийняття самостійних рішень [14, с.197].

Наукові спостереження за поведінкою молодших школярів закладів інтернатного типу дозволили виділити тривожність та ворожість як два аспекти міжособистісних взаємин в системі вихованець-педагог, що свідчить, з одного боку, про незадоволеність потреби у прийнятті дорослими, а з іншого – про нерозвиненість та примітивність форм спілкування [13]. При цьому поведінковими корелятами тривожності у взаєминах з дорослими визначено підвищену балакучість дітей, надмірне бажання вітатися та спілкуватися із вчителем, постійна потреба у допомозі та контролі з боку дорослого. Симптомокомплексами ворожості, натомість, є нетерплячість, підозрілість та озлобленість при звертанні до дорослого, навмисне погане виконання роботи, претензійність дитини, почуття несправедливості покарання [13, с.122-123]. Тобто вихованці в більшості випадків домагаються уваги оточуючих, проте роблять це в психологічно незрілій формі, що сприймається дорослими як девіація.

Результати наших попередніх досліджень також свідчать про наявність тривожних переживань у вихованців закладів інтернатного типу, пов'язаних з очікуванням негативних оцінок своєї діяльності з боку оточуючих. Виявлено, що учні початкових класів шкіл-інтернатів, які невпевнені в любові та прийнятті їх значимими дорослими, схильні до надмірної виконавчості, конформності, є більш замкненими та недовірливими. Вважаємо, що підвищення страху не відповідати експектаціям оточуючих є наслідком потреби вихованців державних закладів опіки в прихильному спілкуванні із близькими для них людьми і водночас – незадоволеності цієї потреби. На жаль, потреба в емоційно-насиченому спілкуванні дітей, які виховуються поза сім'єю, здебільшого не задовольняється. На нашу думку, це призводить до постійної боязні бути відстороненим, неприйнятим, осудженим та покараним, “бути не тим” чи зробити не те, що очікують [8].

Відчуження дітей, позбавлених батьківського піклування, В.Мухіна називає “емоційним голодом”, тобто потребою в позитивних емоціях значимого дорослого, що значною мірою визначає поведінку дитини [10, с. 263]. Проте міжособистісні взаємини педагогів та вихованців шкіл-інтернатів мають соціально опосередкований характер, є емоційно збідненими. Це можна пояснити невпевненістю дітей у собі, низькою емоційною прихильністю до

оточуючих. Адже коло спілкування у вихованців державних закладів опіки є доволі вузьким з раннього дитинства, що призводить до неможливості ефективного накопичення досвіду емоційних міжособистісних взаємин [10].

Найтяжчим наслідком незадоволеної потреби дитини в емоційно-насиченому спілкуванні зі значимим дорослим є відсутність базової довіри до світу. Недовіра вихованців державних закладів опіки до педагогів, на думку науковців, обумовлюється несформованістю надійної емоційної прихильності та позитивного досвіду міжособистісних взаємин дітей та дорослих. Результатом такої недовіри є значно розвинута орієнтація на власні сили уже в учнів початкової ланки школи-інтернату, у порівнянні з їх "сімейними" однолітками [5]. Експериментальні дослідження Дж.Бюбллі доводять, що немовлятам, які ростуть в ситуації, де дорослі постійно змінюються, важко розвинути надійну прихильність до них. При цьому спостерігається порушення узгодженості та безперервності реакцій дитини та вихователя один на одного, що спричиняє відсутність соціальної інтеракції (цит. за Г.Крайг [7, с.310]). Діти, які змогли сформувавши повноцінні прихильні взаємини з оточуючими людьми, дуже емоційно реагують на будь-яку розлуку з ними. Зменшення соціальних контактів, наявність реакцій протесту, відчаю, відгородження чи байдужості, зниження сили почуттів до оточуючих людей є типовими у поведінці дітей, які опинилися у закладі інтернатного типу.

Знання про важливість формування емоційної прихильності дітей до близьких осіб на будь-якому етапі онтогенезу варто застосовувати в організації міжособистісних взаємин педагогів та вихованців закладів інтернатного типу. Проте, на жаль, дуже часто в освітніх навчальних закладах спостерігається явище психологічного маніпулювання, коли сила емоційної залежності дитини від настрою, уваги, авторитету педагога використовується загалом для управління їх поведінкою [2]. В таких випадках вчителями та вихователями не враховуються негативні наслідки такої залежності, один з яких – ефект звуження мотивації дитини, її прив'язаності до певної ситуації (наприклад, мотивації, що породжується вимогами, очікуваннями значимих дорослих) [13].

Роль прихильності як прояву довіри у формуванні стійкості до стресів вивчала Е.Вернер. Дослідниця встановила, що діти із неповних та малозабезпечених сімей, які розвивали міцну прихильність до когось із родичів на першому році життя, в подальшому відзначалися життестійкістю і, незважаючи на вплив несприятливого середовища, досягали успіхів у житті. Якщо ж людина, до

якої вони були прихильні, ставала недоступною, діти знаходили іншу, яка могла б надати необхідну емоційну підтримку (когось із дорослих, родича, друга) (цит за Г.Крайг [7, с.526]). Тому педагогам у навчально-виховному процесі доцільно виконувати роль не тільки наставника, а й щирого та відкритого до спілкування друга, який цікавиться життям дитини, її мріями та секретами, здійснює психологічну підтримку, позитивно ставиться до дитини за будь-яких несприятливих обставин її життя.

Нерозуміння, обмеженість емоційних контактів або надмірна залежність є важливою перешкодою у формуванні ефективної міжособистісної взаємодії в системі педагог-вихованець. Тому сьогодні на часі розробка нової парадигми освіти, де важливу роль відіграє опікунсько-виховна функція навчальних закладів, особливо школи. В даному контексті, на думку *Б.Ступарика*, опіка та виховання не є тотожними, адже у процесі виховання відбуваються зміни в особистості дитини з погляду на суспільне очікування, а результат цих дій залежить від системи цінностей, які визначають вихованці. Опіка ж здійснюється незалежно від того, яку систему цінностей визнає підопічний і чи прагне він змін, що йдуть у напрямку визнання суспільно-апробованих норм [12, с.99]. З цієї точки зору опікунсько-виховна функція шкіл-інтернатів повинна забезпечувати створення педагогами оптимальних умов реалізації власних потенцій дітей через залучення їх у різні види діяльності, а також здійснення допомоги у задоволенні психологічних потреб вихованців, привчання їх до безпечних, культурних, технічних та ощадливих засад користування різними засобами діяльності в межах свідомо організованих опікунських дій [12].

Важливо зазначити, що програма психологічної допомоги вихованцям в умовах школи-інтернату повинна базуватися не на принципах компенсації сімейної депривації дітей, а на актуалізації їх особистісних ресурсів. Ситуацію сирітства загалом та виховання дитини і підлітка у закладах інтернатного типу, зокрема, слід розглядати як кризову. В такому випадку, на думку *Л.Жедунової*, поряд із механізмами психологічного захисту у складних життєвих ситуаціях діти, позбавлені батьківського піклування, можуть свідомо та цілеспрямовано використовувати механізми конструктивної поведінки (coping-behavior). Формування психологічних вмінь та навичок конструктивно справлятися із загрозливими ситуаціями відбувається тим краще, чим більше у дітей проявляється здатність до автономії, соціальної активності, спонтанних проявів, до рефлексії, самоідентифікації, оволодіння соціально

рольовою поведінкою [3]. Як показали дослідження Н.Огренич, позитивно на формування соціальної відповідальності вихованців закладів інтернатного типу впливають справедливі вимоги вчителів та вихователів до вихованців шкіл-інтернатів, об'єктивне співвідношення схвальних та критичних оцінок [11].

Тому рівноправна співпраця з вихованцями у формі суб'єкт-суб'єктних відносин, що ґрунтується на засадах щирості та відкритості у висловлюванні думок, є запорукою ефективної міжособистісної взаємодії у професійній діяльності педагогів державних закладів опіки.

Висновки. Проведений аналіз особливостей міжособистісних взаємин педагогів та вихованців закладів інтернатного типу підтвердив наявність водночас гіпертрофованості та фрустрованості потреби у спілкуванні дітей з дорослими. Як відомо, гуманізація взаємин між учителем та учнем, вихователем та вихованцем сприяє формуванню гармонійно розвиненої особистості. А відтак, важливим психолого-педагогічним завданням є створення таких умов у школах-інтернатах, за яких діти та підлітки, які змушені жити в них, хоч якоюсь мірою почувалися там, як у рідному домі. Ключовим аспектом успішного вирішення цього завдання є утвердження в інтернатних закладах прихильних міжособистісних взаємин педагогів та вихованців на засадах гуманістичної етики на всіх етапах навчально-виховного процесу.

Реформування усталеної системи державної опіки дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, що здійснюється сьогодні, уможливило їх навчання у загальноосвітніх школах. Проте мусимо констатувати, що більшість педагогів зустрічається з труднощами у міжособистісних взаєминах з дітьми та підлітками даного статусу.

Розвитку прихильного емоційно-насиченого спілкування із значимими особами та збереженню родинних зв'язків сприяє виховання дітей-родичів в межах одного навчального закладу. Покращення організації педагогічної роботи у закладах інтернатного типу, ядром якої повинно бути емоційно збагачене спілкування дорослого з дитиною, розширення рамок її індивідуального позитивного комунікативного досвіду, є запорукою нормального соціально-психологічного розвитку вихованців.

Перспективою наукових досліджень у цьому напрямку є розробка практичних заходів, спрямованих на оптимізацію професійного спілкування педагогів на основі толерантних міжособистісних взаємин з дітьми, позбавленими батьківського піклування.

Список використаних джерел

1. Выговская Л.П. Эмпатийные отношения младших школьников, воспитывающихся вне семьи / Л.П. Выговская // Психологический журнал. – 1996. – Том 17. – №4. – С.55-63.
2. Вовчик-Блакитна О.О. Дитина в контексті сучасних соціокультурних тенденцій виховання / О.О.Вовчик-Блакитна // Практична психологія і соціальна робота. – № 9. – С.1-5.
3. Дети “группы риска”: [материалы межд. конференции]. – СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И.Герцена, 2001. – 173 с.
4. Запобігання інституціоналізації дітей раннього віку. Інноваційні технології соціальної роботи з профілактики відмов від новонароджених дітей: метод. посіб. / [автори – упоряд.: Алексеєнко Т.Ф., Безпалько О.В. та ін.][Електронний ресурс] – К.: Століття, 2008. – 224 с. – Режим доступу: http://www.unicef.org/ukraine/Training_Zapobigannia_instytuczializacii_08.pdf.
5. Кондратьев М.Ю. Социальная психология закрытых образовательных учреждений / М.Ю.Кондратьев. – СПб.: Питер, 2005. – 304 с.
6. Корчак Я. Как любить ребёнка: книга о воспитании; пер. с польск. / Я.Корчак – М.: Политиздат, 1990. – 493 с.
7. Крайг Г. Психология развития / Г.Крайг. – СПб.: Питер, 2000. – 992 с.
8. Кулеша М.М. Шкільна тривожність учнів початкових класів шкіл-інтернатів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування / М.М.Кулеша // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України. Проблеми загальної та педагогічної психології – К., 2004. – Т. VI. – Вип.5. – С. 154-161.
9. Кулеша-Любінець М.М. Особливості професійного спілкування педагогів в умовах закладів інтернатного типу / М.М.Кулеша-Любінець // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ, 2010. – Вип.15. – Ч.2. – С. 107-115.
10. Мухина В.С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество: учеб. для вузов по пед. спец / В.С.Мухина. – 7-е изд., стереотип. – М.: Академия, 2002. – 456 с.
11. Огренич Н.М. Педагогічні умови формування соціальної відповідальності учнів шкіл-інтернатів для дітей-сиріт: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук / Н.М.Огренич. – К., 1997. – 22 с.

12. Опіка над дітьми в добу трансформації суспільного устрою: [монографія] [Завгородня Т.К., Лисенко Н.В. та ін.] / заг. ред. Б.М.Ступарика. – Івано-Франківськ – Ужгород: Мистецька лінія, 2002. – 152 с.
13. Прихожан А.М. Дети без семьи: (Детский дом: заботы и тревоги общества) / А.М.Прихожан, Н.Н.Толстых. – М.: Педагогика, 1990. – 160 с.
14. Психическое развитие воспитанников детского дома / под ред. И.В.Дубровиной, А.Г.Рузской. – М.: Педагогика, 1990. – 264 с.
15. Соціальне становлення дитини у прийомній сім'ї: соціальний супровід: [посібник] [Волинець Л.С., Капська А.Й. та ін.] / заг. ред. Л.С.Волинець. – К.: Український ін-т соціальних досліджень, 2000. – 127 с.
16. Стрюк К.І. Особливості спілкування дітей-сиріт в умовах дитбудинку / К.І.Стрюк // Педагогіка і психологія. – 1999. – № 3. – С.72-77.

The article analyses psychological features of interpersonal relations of teachers and children in the boarding-schools. Besides, the peculiarities of emotionally deprivation of children from boarding-schools were examined and its impact on the personal development of a child. It is stated in the research that there is an important realization of Trustees and educational functions of the boarding-school in the interpersonal relations of teachers and pupils. One way of achieving this function is emotionally rich and friendly communication of teachers with pupils from state educational institutions that is carried out in the form of subject-subjective relations.

Key words: social orphans, emotional deprivation, institutionalization, boarding-school, relationships in the teacher-pupil form.

Отримано: 2.02.2011

УДК 159; 615.851.1

С.І. Лазуренко

Можливості аутогенного відновлення психофізіологічного стану людини

Життєдіяльність людини пов'язана з емоційною і психічною напругою. Одним з ефективних способів саморегуляції, відновлення психофізіологічного стану як основи для формування моторних установок є різні види аутогенного тренування. Воно включає декілька взає-